

Ks. GRZEGORZ WITA

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Wydział Teologiczny

WYBÓR DOKUMENTÓW ZE ZBIORÓW BIBLIOTEKI PAPIESKIEGO UNIWERSYTETU URBANIANIUM I PAPIESKIEJ BIBLIOTEKI MISYJNEJ ZAPREZENTOWANYCH PODCZAS WYSTAWY „OBLICZA EWANGELIZACJI AFRYKI”, KATOWICE, 2–20 CZERWCA 2009 ROKU

Historia rozszerzania się chrześcijaństwa ukazuje, jak Kościół, podejmując dzieło ewangelizacji od samego początku stawał wobec innych kultur i religii, próbuje rozwiązywać rodzące się wyzwania i problemy. Twórcze przełamywane ograniczeń językowych było i często pozostaje nadal pierwszym i podstawowym wysiłkiem w osiągnięciu pełnego kontaktu z adresatami Dobrej Nowiny. Od dwóch tysięcy lat Kościół nieprzerwanie głosi Ewangelię w setkach języków i dialektów, docierając aż po krańce ziemi¹.

Wystawa „Oblicza ewangelizacji Afryki” zaprezentowana w dniach od 2 do 20 czerwca 2009 r. w gmachu Wydziału Teologicznego była sposobnością obserwowania wymiernych efektów tego wysiłku. Inspiracją dla zorganizowania tej ekspozycji była chęć ukazania poszczególnych etapów ewangelizacji Afryki oraz zaprezentowanie kulturotwórczej roli spotkania dwóch, tak bardzo odmiennych, światów – Europy i Afryki. Stała się także okazją do przypomnienia wartości i roli książki w historii świata oraz prezentacji polskiemu odbiorcy unikatowych zbiorów Papieskiej Biblioteki Misyjnej w Rzymie.

Inspiratorem podjęcia się takiego wyzwania był prezes Stowarzyszenia Misjologów Polskich ks. prof. dr hab. Jan Górski. Ze strony Biblioteki Papieskiego Uniwersytetu Urbanianum nad wyborem i opracowaniem eksponatów czuwał jej dyrektor ks. dr Marek A. Rostkowski OMI. Do zorganizowania wystawy przyczyniły się następujące instytucje: archidiecezja katowicka, Biblioteka Papieskiego Uniwersytetu Urbanianum, Stowarzyszenie Misjologów Polskich oraz Zakład Misjologii i Teologii Religii WTL US. Nie doszłoby do jej realizacji, gdyby nie życzliwość i przychylność Prefekta Kongregacji Ewangelizacji Narodów kard. Ivana Diasa oraz metropolity katowickiego abp. Damiana Zimonia. Grupa eM Media (na czele z prezesem Piotrem Czakańskim), Akademia Sztuk Pięknych w Katowicach (Anna Pohl) oraz Ars Cameralis Silesiae Superioris odpowiadały za stronę wystawienniczą, zapewniając jej profesjonalny poziom.

¹ M. Rostkowski, *Język narzędziem inkulturacji w nauczaniu Kościoła na przestrzeni wieków*, *Annales Missiologici Posnanienses* 14 (2004), s. 122.

Wkład Kościoła w badania języków afrykańskich

Chrześcijaństwo od swego wczesnego okresu przyczyniało się do utrwalania na piśmie języków afrykańskich, które w znacznej mierze są niepisane. Kiedy na soborze chalcedońskim (451 r.) potępiono monofizyczną doktrynę Kościołów wschodnich (koptyjskiego i etiopskiego), jedną z reakcji tamtejszej hierarchii było zastąpienie w liturgii języka greckiego językami lokalnymi – ge'ez i koptyjskim. W wyniku tego już w V w. przetłumaczono na ge'ez pierwsze fragmenty Pisma Świętego².

Do XVI w. nie było żadnych wzmianek o językach afrykańskich w źródłach europejskich. Sytuacja zmieniła się w 1513 r., gdy duchowny Johann Potken z Kolonii opublikował *Psalterz* i *Chorał* w języku ge'ez z przekładem na łacinę: *Psalterium et Canticum Canticorum et alia cantica Biblica aethiopiae et syllabarum seu de legendi ratione*. W 1552 r. Marianus Victorius opublikował pierwszą europejską gramatykę języka ge'ez: *Chaldea, seu aethiopiae lingua institutiones*. Pozycja ta prezentowana była na katowickiej wystawie. Jej podstawą stała się analiza fragmentaryczna przekładu Nowego Testamentu na język ge'ez, dokonanego przez mnicha Tesfa Sion z klasztoru Debra Libanos, który zatrzymał się w Rzymie w drodze powrotnej z Jerozolimy³. W 1523 r. zanotowano kilka słów języka z grupy akan (fanti lub twi) z obszaru dzisiejszej Ghany⁴. Za najstarszy zabytek książkowy w bantuskim języku afrykańskim uważa się opublikowany w 1624 r. katechizm *Doutrina Christão*, liczący 134 strony. Napisali go trzej jezuiti w języku portugalskim, z interlinearnym przekładem na kikongo. Drugą książką w języku bantu była licząca 90 stron rozprawa *Gentio de Angola*, opublikowana w 1643 r. przez portugalskich jezuitów (także zaprezentowana na wystawie). Zawierała ona wykładnię doktryny chrześcijańskiej w języku ndongo (kimbundu) oraz wstępne informacje z zakresu wymowy i gramatyki tego języka. W 1636 r. Athanasius Kircher SJ przetłumaczył na łacinę słownik koptyjsko-arabski, a dwa lata później włoski franciszkanin zebrał ponad siedem tysięcy słów języka nubijskiego⁵.

Znaczący postęp dokonywał się w opisywaniu języków północno-wschodniej Afryki. W 1638 r. ukazał się pierwszy słownik ge'ez-łaciński zredagowany przez Jakuba Wemmersa, poprzedzony uwagami gramatycznymi. Także i tę pozycję mogli oglądać goście wystawy. W badaniach nad językami semickimi Etiopii korzystano z istniejących już wzorców w postaci gramatyk arabskiego i hebrajskiego. Odwoływał się do nich Hiob Ludolf, uważany za ojca etiopistyki. W 1661 r. opublikował on słownik (*Lexicon aethiopico-latinum*) i gramatykę (*Grammatica aethiopica*) języka ge'ez. Dwa lata przed końcem stulecia ukazała się we Frankfurcie nad Menem jego gramatyka języka amharskiego (*Grammatica amharicae*)⁶. Kilka jego dzieł zaprezentowano podczas ekspozycji w gmachu Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego.

² St. Piłaszewicz, E. Rzewuski, *Wstęp do afrykanistyki*, Warszawa 2004, s. 8.

³ E. Wolff, *Einleitung. Die Erforschung der afrikanischen Sprachen*, w: *Die Sprachen Afrikas*, red. B. Heine, T. C. Schedeberg, E. Wolff, Hamburg 1981, s. 19 i n.

⁴ G. Wita, *Istoty nadnaturalne ludu Aszanti z Ghany*, Katowice 2007, s. 47 n.

⁵ D.T. Cole, *The History of African Linguistics to 1945*, w: *Linguistics in Sub-Saharan Africa*, red. J. Berry, J. H. Greenberg, The Hague-Paris 1971, s. 2. Zob. też St. Piłaszewicz, E. Rzewuski, *Wstęp do afrykanistyki*, s. 9.

⁶ D.T. Cole, *The History of African Linguistics...*, s. 3. Zob. też St. Piłaszewicz, E. Rzewuski, *Wstęp do afrykanistyki*, s. 9.

Sytuacja językowa Afryki do dzisiaj nie jest jeszcze w pełni wyjaśniona, gdyż wiele języków pozostaje na etapie wstępnych badań i opisów. Według różnych szacunków, na kontynencie tym występuje od 800 do 1700 lub nawet ponad 2000 oddzielnych języków. Pod tym względem obszar Afryki należy do najbogatszych na świecie, gdyż używa się tam prawie 1/3 wszystkich języków kuli ziemskiej⁷.

Papieska Biblioteka Misyjna

6 stycznia 1622 r. dekretem konstytucji apostolskiej *Inscrutabili divinae Providentiae* powołana została do istnienia Kongregacja de Propaganda Fide (Rozkrzewiania Wiary)⁸. Ważnym zadaniem nowej Kongregacji była próba uwolnienia ewangelizacji od wymiaru politycznego i kolonialnego. Do naczelnych zadań Kongregacji należało koordynowanie dzieła ewangelizacji narodów. Służyć temu miała formacja kleru rodzimego oraz odpowiednie przygotowanie misjonarzy zagranicznych. Aby sprostać tym zadaniom, papież Urban VIII założył w 1627 r. Collegio Urbano, które miało kształcić przyszłych misjonarzy i formatorów duchowieństwa w krajach misyjnych.

Chronologicznie Biblioteka Collegio Urbano jest starsza od Papieskiej Biblioteki Misyjnej o ponad 300 lat. Została powołana do życia w 1627 r. Do roku 1926 siedzibą kolegium był pałac Kongregacji przy Piazza di Spagna. Tam też znajdowała się biblioteka, która powstawała głównie ze wspaniałych darowizn na rzecz dzieła ewangelizacji. Zawierała także publikacje utworzonego dla pomocy ewangelizacji wydawnictwa Kongregacji Tipografia Poliglotta. Specjalizowało się ono w wydawaniu Pisma św., katechizmów i ksiąg liturgicznych w językach oryginalnych przy użyciu czcionek alfabetów lokalnych (chiński, arabski, ge'ez itd.). W minionym stuleciu, po połączeniu z Tipografia della Camera Apostolica, dała początek wydawnictwu Tipografia Vaticana. W 1926 r. Biblioteka wraz z Collegio Urbano została przeniesiona na wzgórze Gianicolo w pobliże Watykanu. Jan XXIII w 1962 r. podniósł Collegio do rangi uniwersytetu papieskiego. Po kilkunastu latach działalności biblioteki, koniecznością okazała się budowa nowej siedziby biblioteki. 1 października 1980 r. otwarto nowy gmach, który posiada trzy piętra podziemne o kubaturze 5000 m³, gdzie przechowywane jest ok. 350 000 woluminów. Część naziemna to dwie kondygnacje (6000 m³) mieszczące czytelnie, katalogi i administrację. Ulokowano tam także szczególne kolekcje, np. fundację kardynała Marella (pierwszego Delegata Apostolskiego w Japonii)⁹. Z tej kolekcji pochodziła prezentowana na katowickiej wystawie mapa Afryki z 1679 r. opracowana przez Wilhelma Blaeua.

⁷ *African Languages. An Introduction*, red. B. Heine, D. Nurse, Cambridge 2000, s. 1. Zob. także *Ludy i języki świata*, red. K. Damm, A. Mikusińska, Warszawa 2000, s. 11. O bogactwie i procesach towarzyszącym językom afrykańskim zob. *Języki Afryki a kultura*, red. N. Pawlak, Z. Podobieńska, Warszawa 2004; R. Ohly, *Języki Afryki*, Warszawa 1974. Zjawisko zanikania języków afrykańskich opisuje Rajmund Ohly w artykule: *Śmierć języka w Afryce*, *Afryka* 13 (2001), s. 17-33.

⁸ Historię powstania i opis działalności Kongregacji Rozkrzewiania Wiary zob. A. Kmiciek, *Posyłam was. Misja Chrystusa Odkupiciela powierzona Kościołowi*, Warszawa 1995, s. 15 i n. Także *Compendio di storia Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o „De Propaganda Fide” 1622-1972*, Roma 1974.

⁹ M. Rostkowski, *Papieska Biblioteka Misyjna*, *Annales Missiologicae Posnanienses* 12 (2001), s. 184-185.

Papieska Biblioteka Misyjna w ścisłym tego słowa znaczeniu stanowi obecnie część biblioteki znajdującej się przy Papieskim Uniwersytecie Urbaniańskim. Druga część to dawna biblioteka Collegio Urbano, należąca do aktualnej Kongregacji Ewangelizacji Narodów. Jednak obydwie biblioteki połączone zostały w 1979 r. i przynależą do wspomnianej Kongregacji i gromadzą zbiory ukierunkowane na tematykę misyjną, stąd powszechnie używa się nazwy Papieska Biblioteka Misyjna jako nazwy wspólnej dla obydwu bibliotek¹⁰.

W związku z Jubileuszowym Rokiem Świętym 1925, została w Rzymie zorganizowana wielka Wystawa Misyjna. Papież Pius XI szczególny nacisk położył na zgromadzenie i przygotowanie ekspozycji książek o tematyce misyjnej. W odpowiedzi na jego apel napłynęło do Rzymu ponad 30 000 woluminów z całego świata. To sprawiło, że pojawił się papieski projekt utworzenia z nich jednego zbioru – Papieskiej Biblioteki Misyjnej. Zdecydowana większość prezentowanych eksponatów została podarowana na ten cel. Prowadzenie biblioteki powierzono o. Robertowi Streitowi OMI (dziś jego następcą jest o. dr Marek Rostkowski OMI – kustosz katowickiej wystawy). W ten sposób zgromadzono księgozbiór, nieustannie powiększany i ubogaczony, który stanowi jedyną tego rodzaju kolekcję na świecie. Szczególnym bogactwem są wydawnictwa publikowane w językach lokalnych. Papieska Biblioteka Misyjna posiada 15 000 woluminów w 530 językach, w tym 270 afrykańskich. Biblioteka może poszczycić się niemal 900 tytułami czasopism bieżących i 3500 czasopism, które już nie są wydawane¹¹.

Kongregacja de Propaganda Fide od samego początku swej działalności duży nacisk kładła na dobre przygotowanie intelektualne misjonarzy. Szczególną rolę miała odgrywać znajomość języków lokalnych. 16 października 1623 r. ogłoszono dekret, który podkreślał ważność i konieczność studiowania języków¹². Kontynuowaną troskę o dokonywanie przekładu na języki lokalne wyraża Konstytucja o Objawieniu Bożym: „Ponieważ Słowo Boże powinno być po wszystkie czasy wszystkim dostępne, Kościół stara się o to z macierzyńską troskliwością, by opracowano odpowiednie i ściśle przekłady na różne języki, zwłaszcza z oryginalnych tekstów Ksiąg świętych” (KO 22). W encyklice *Redemptoris missio* Jan Paweł II w opisie przygotowań misjonarzy zauważa: „Poprzez inkulturację Kościół wciela Ewangelię w różne kultury i jednocześnie wprowadza narody do swej własnej wspólnoty, przekazuje im własne wartości, przyjmując wszystko to, co w nich jest dobre i odnawiając je od wewnątrz. Ze swej strony przez inkulturację Kościół staje się bardziej zrozumiałym znakiem tego, czym jest, i coraz odpowiedniejszym narzędziem misji” (RMis 52). Jan Paweł II po wielokroć dawał wyraz swego poparcia wobec wysiłków wprowadzenia Ewangelii w serce wszystkich kultur świata¹³.

¹⁰ Tamże, s. 183. Zob. też M. A. Rostkowski OMI, *Wystawa ze zbiorów Biblioteki Papieskiego Uniwersytetu Urbanianum i Papieskiej Biblioteki Misyjnej Citta del Vaticano. Wydział Teologiczny UŚ Katowice, 2-20 czerwca 2009. Ecclesia in Africa. Africa in Ecclesia. Oblicza ewangelizacji Afryki*, Katowice 2009, s. 29.

¹¹ M. Rostkowski, *Papieska Biblioteka Misyjna*, s. 186.

¹² M. Rostkowski, *Język narzędziem inkulturacji...*, s. 117 n.

¹³ J. Górski, *Jan Paweł II - misjonarz świata. Misyjny wymiar posługi Papieża Jana Pawła II*, Katowice 2006. Zob. też W. Kluj, *Teologiczne podstawy misji według Jana Pawła II*, Warszawa 2008.

Pierwszy etap ewangelizacji Afryki

Początki chrześcijaństwa w Afryce sięgają czasów apostoelskich i tradycyjnie łączone są z nauczaniem św. Marka Ewangelisty. Kościół egipski zgodnie czci św. Marka jako pierwszego biskupa Aleksandrii (62 r.), umęczonego w tym mieście¹⁴. W okresie od II do IV stulecia życie chrześcijańskie w północnych regionach Afryki było bardzo intensywne, a jego przedstawiciele tworzyli elitę studium teologicznego i twórczości literackiej. Wystarczy wspomnieć imiona wielkich doktorów Kościoła i pisarzy, takich jak Orygenes, św. Atanazy i św. Cyryl ze szkoły aleksandryjskiej, czy Tertulian, św. Cyprian i, przede wszystkim, św. Augustyn z Hippony. Tutaj łacina stała się językiem kościelnym i powstała najstarsza literatura chrześcijańska w tym języku oraz jedne z pierwszych tłumaczeń Pisma Świętego na łacinę¹⁵.

Od Egiptu po Mauretanię cała północna część kontynentu pokryta była gęstą siecią wspólnot chrześcijańskich¹⁶. W Aleksandrii wspólnota chrześcijańska utworzyła pierwszą szkołę teologiczną, założoną przez Panteusa, którą zarządzali później jego następcy: Klemens z Aleksandrii, Orygenes, Atanazy Wielki i Cyryl. Z czasem stała się ona głównym ośrodkiem refleksji teologiczno-misyjnej pierwszych czterech wieków chrześcijaństwa w Afryce. Skolonizowaną ludność Afryki Północnej w IV stuleciu szacowano na 6 milionów¹⁷.

Pierwszy etap ewangelizacji Afryki nie wyszedł poza granice Imperium Rzymskiego, które obejmowało Egipt, Libię, Tunezję i Algierię. Głównymi ośrodkami były Aleksandria i Kartagina. Aleksandria przybrała charakter chrześcijaństwa wschodniego, a Kartagina zachodniego. Egipt był predystynowany do odgrywania w Kościele roli lidera, zaraz po Rzymie. Wynikało to z pozycji Aleksandrii. Jej pozycję potwierdził sobór nicejski (325 r.)¹⁸.

Szybki rozwój Kościoła w Afryce zahamowały prześladowania, liczne herezje, które osłabiły wspólnoty kościelne (gnostycyzm, arianizm, monofizytyzm, monoteletyzm, manicheizm), najazdy Wandalów i podboje Arabów, którzy opanowali w latach 642–711 całą Afrykę Północną z wyjątkiem Etiopii.

Z perspektywy historycznej można wyróżnić dwa wczesne okresy ewangelizacji Afryki: starożytny (obejmujący pierwsze sześć wieków chrześcijaństwa) oraz nowożytny (zainicjowany epoką odkryć geograficznych, napędzanych przede wszystkim potrzebą poszukiwania nowych dróg handlowych na Wschód bez kosztownego pośrednictwa muzułmanów). Decydujące znaczenie miały morskie odkrycia wzdłuż Afryki Zachodniej. Chrześcijaństwo afrykańskie pierwszych wieków zakończyło się nagle w momencie arabskiego najazdu w VII wieku. Po obaleniu dynastii Fatymidów w Egipcie (1172 r.) rozpoczęła się ekspansja islamu i upadek Nubii, aż do całkowitego zaniku chrześcijaństwa w XV w., przetrwało jedynie w Etiopii¹⁹.

Kościół pierwszych wieków wydał niezliczoną rzeszę świętych, męczenników, wyznawców, dziewic. To tutaj rodziły się pierwsze wspólnoty życia zakonnego

¹⁴ Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna* II, 16, 1. O dyskusji na temat obecności Apostołów w Aleksandrii zob. A. Miotk, *Wczesnochrześcijańskie Kościoły w Afryce*, Nurt SVD 39,1 (2005), s. 139.

¹⁵ M. A. Rostkowski OMI, *Wystawa ze zbiorów...*, s. 2.

¹⁶ O rzymskiej Afryce Północnej pisze Philip Curtin w: *Historia Afryki*, red. Ph. Curtin, S. Feerman, L. Thompson, J. Vansina, Gdańsk 2003, s. 81 n.

¹⁷ A. G. Hamman, *Życie codzienne w Afryce Północnej w czasach św. Augustyna*, Warszawa 1989, s. 19.

¹⁸ A. Baron, H. Pietras, *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 1, Kraków 2002, s. 31.

¹⁹ A. Miotk, *Wczesnochrześcijańskie Kościoły...*, s. 135-181.

– dzieło wielkich świętych pustyni: Pawła, Antoniego, Pachomiusza. Nie można zapomnieć świadectwa o Chrystusie danego przez święte kobiety: Perpetuę i Felicytę, Monikę, matkę św. Augustyna, i św. Teklę. Jan Paweł II w dokumencie o Kościele w Afryce podkreśla: „Te świetlane przykłady, podobnie jak postacie świętych Papieży z Afryki – Wiktora I, Melchisedesa i Gelazego I – należą do wspólnego dziedzictwa Kościoła, zaś pisma afrykańskich autorów chrześcijańskich do dziś mają fundamentalne znaczenie dla refleksji nad historią zbawienia w świetle słowa Bożego” (*Ecclesia in Africa* 31).

Ilustracją tego okresu ewangelizacji Afryki były prezentowane podczas wystawy cenne starodruki:

- Aurelius Augustinus (354–430), *Prima [-undecima] pars librorum divi Aurelij Augustini*, Basileae: Ioannes tres, Amorbachius, Petri & Froben, 1506,
- Quintus Septimius Florens Tertullianus, *Opera quae hactenus reperiri poterunt omnia*, Coloniae Agrippinae, Antonij Hierat, 1617,
- Gregorius Nazianzenus (ca. 330–390), *Due orationi di Gregorio Nazanzeno theologo*, In Venetia: appresso Aldo Manutio, 1569.

Drugi etap ewangelizacji

Drugi etap rozpoczął się w 1482 r., gdy Portugalczycy przybyli do wybrzeży Konga. Rozpoczęli wówczas penetrację rejonu dolnego Konga, Angoli, Mozambiku i Madagaskaru. Diogo Caõ (pierwszy odkrywca Konga) spotkał się z życzliwym przyjęciem. Panujący wtedy Nzinga Nkuwu zwrócił się do portugalskiego króla o przysłanie mu specjalistów, techników, murarzy, cieśli i misjonarzy. Ze swej strony wysłał do Portugalii synów swych dostojników. Po rocznym pobycie wrócili oni jako chrześcijanie wraz z nową ekspedycją do swego kraju. Towarzyszyła im spora grupa misjonarzy (franciszkanie, dominikanie i kanonicy św. Jana Ewangelisty). Flotyllę tworzyły trzy statki pełne rzemieślników i sprzętu. Był to jak gdyby pomniejszony model społeczeństwa europejskiego, który wysłano, aby według niego ukształtować społeczeństwo i cywilizację kongijską²⁰.

W 1491 r. kongijski władca Nzinga a Nkuwu (João I) razem z całym dworem przyjął chrzest²¹. Król Alfons I Mvemba Nzinga (1506–1543), po przyjęciu chrztu położył podwaliny pod monarchię opierającą się na wartościach chrześcijańskich. W 1521 r. jego syn Henryk otrzymał sakrę biskupią jako biskup tytularny Utica i został pierwszym czarnym biskupem w historii Afryki. Po pierwszych sukcesach, gdy udało się dotrzeć w głąb kontynentu, zakładając misje na terenach obecnej Zambii, pojawiły się większe trudności. Powołana przez papieża Grzegorza XV watykańska Kongregacja de Propaganda Fide, mająca zapewnić sprawniejszą organizację i rozwój misji, nie zdołała zakorzenić głębiej chrześcijaństwa w Afryce Subsaharyjskiej. Kongregacja podejmowała liczne próby pojednania Kościołów

²⁰ G. Balandier, *Życie codzienne w państwie Kongo (XVI-XVIII w.)*, Warszawa 1970, s. 25. Więcej na temat portugalskich wpływów w Afryce zob. A. Miotk, *Portugalska ewangelizacja kolonialna w Afryce*, Nurt SVD 38,2 (2004), s. 111-133.

²¹ Opis pierwszych podróży i eksploracji Afryki Zachodniej przez Portugalczyków zob. A. da Ca' da Mosto, *Podróże do Afryki*, Gdańsk 1994. Zob. też A. Miotk, *Portugalska ewangelizacja...*, s. 111-133. Całościowe opracowanie tematu ewangelizacji Zambezi i Królestwa Monomotapy zob. P. Schebesta, *Portugals Konquistamission in Südost-Afrika. Missiongeschichte Sambesiens und ds. Monomatapareiches (1560-1920)*, St. Augustin 1966.

w Etiopii i Egipcie z Rzymem, które zakończyły się, niestety, wygnaniem misjonarzy lub ich śmiercią²².

Podejmowane przez Afrykanów próby uniezależnienia się spod wpływów portugalskich, m.in. od kleru portugalskiego a zwiążanie się bezpośrednio ze Stolicą Apostolską, doprowadzały do konfliktów zbrojnych, zwłaszcza po roku 1575, gdy powstała kolonia w Luandzie²³.

W 1547 r. przybyli na tereny obecnej Angoli jezuici, ale ich działalność nie trwała zbyt długo, chociaż pod koniec XVI w. misja liczyła 20.000 wiernych i zostało utworzone osobne biskupstwo Santa Cruz do Reino de Angola z siedzibą w São Paulo de Loanda. W 1635 r. przybyli włoscy kapucyni, którzy, mając liczniejszy personel, rozpoczęli działalność misyjną w głębi kraju. Jednak po 1694 r. aktywność misyjna prawie zamarła na skutek handlu niewolnikami i zamieszek wewnętrznych.

Ten etap i związane z nim prace prezentowały następujące publikacje:

- Filippo Pigafetta, *Relação do reino de Congo e das terras circunvizinhas*, facsimile, Lisboa, Agência Geral das Colónias, 1949,
- Giovanni Antonio Cavazzi, (1621–1678), *Istorica descrizione de' tre' regni Congo, Matamba, et Angola*, Bologna, Giacomo Monti, 1687,
- Antonio do Couto S.I. (1589–1641), *Gentilis Angollae fidei mysteriis*, Romæ, S. Congreg. de Propaganda Fide, 1661.

W Egipcie pod panowaniem arabskim, część mieszkańców pomimo przyjęcia zwyczajów muzułmańskich, zachowała wierność religii chrześcijańskiej. Działalność misyjna zakonów katolickich na tym terenie ograniczała się do opieki nad niewolnikami i posługi duszpasterskiej wśród kupców. Na soborze florenckim (1442 r.), część Koptów zjednoczyła się ze Stolicą Apostolską, dając początek Kościołowi katolickiemu obrządku koptyjskiego. Wielokrotne próby ewangelizacji ponawiali jezuici i kapucyni, którzy z rozsianych wzdłuż Nilu placówek misyjnych starali się, oprócz opieki nad katolikami-cudzoziemcami, pozyskiwać Koptów i nawracać muzułmanów.

Przykładem prac translatorskich były pozycje:

- Rufâ'il at-Tûhî, vesc., (1764–1787), ed., *Euchologium. Copto e arabo. 1736*, Roma: S. Congregatio de Propaganda Fide, 1736,
- Rufâ'il at-Tûhî, vesc., (1764–1787), ed., *Theotocarium. Copto e arabo. 1764*, Roma: S. Congregatio de Propaganda Fide, 1764.

Etiopia, która zmagala się w tym okresie z inwazją islamską, poprzez kontakty z Portugalią podjęła próby przywrócenia jedności z Rzymem w połowie XVI w. Powstała misja katolicka prowadzona przez jezuitów. Szybko jednak prześladowania zahamowały rozwój misji, a misjonarze ponieśli śmierć męczeńską. Kolejną próbę podjęto dopiero w XIX w.

Opis kultury etiopskiej znaleźć można w prezentowanym dziele:

- *Damião de Gôes*, (1502–1574), *Fides, religio, moresque Aethiopum*, Parisiis, Bellouacensi, 1541.

W XVI i XVII stuleciu próbowano szerzyć chrześcijaństwo na Madagaskarze, gdzie działali dominikanie, jezuici, karmelici, a od 1648 r. misjonarze św. Wincen-tego à Paulo. Brak widocznych owoców ich pracy, a zwłaszcza powtarzające się

²² M. A. Rostkowski, *Wystawa ze zbiorów...*, s. 9.

²³ R. Piątek, *Uwagi o misji kapucynów włoskich w dawnym Kongo w drugiej połowie VII w.*, w: *Ewangelia między tradycją a współczesnością afrykańską*, red. J. Różański, P. Szuppe, Warszawa 2003, s. 107.

zabójstwa misjonarzy, doprowadziły do zawieszenia misji w 1674 r. aż do początków XIX w.

Wystawiony został pierwszy słownik języka malgaskiego:

- Étienne de Flacourt (1607–1667), *Dictionnaire de la langue de Madagascar*, Paris, Georges Iosse, 1658.

Powstanie Kongregacji de Propaganda Fide w 1622 r. miało stanowić próbę uwolnienia aktywności misyjnej od wymiaru politycznego i kolonialnego, nadając jej jedynie wymiar czysto kościelny i duchowy. Prowadzić do tego miała formacja kleru rodzimego, wywodzącego się z terenów misyjnych, oraz odpowiednie przygotowanie misjonarzy zagranicznych, którzy mieli starać się o wprowadzanie w życie procesu inkulturacji.

W 1627 r. powołano do życia wydawnictwo Tipografia Poliglotta, będące na usługach Kościoła misyjnego, specjalizując się w drukowaniu w językach lokalnych. Jednym z największych osiągnięć wydawniczych Poliglotty było wydanie w 1671 r. trzypięciotomowego dzieła: *Biblia Sacra Arabica*. Był to efekt decyzji, podjętej w kilka miesięcy po powstaniu Kongregacji, aby przygotować przekład Wulgaty na język arabski i wydać Biblię przeznaczoną dla chrześcijan żyjących na terenach opanowanych przez islam na Bliskim Wschodzie i w Afryce. Tłumaczenie i przygotowanie czcionek trwało w Wydawnictwie niemal pięćdziesiąt lat. Pierwszy tom tego drogiego wydawnictwa był prezentowany podczas wystawy.

Wystawione zostały m.in. następujące książki wydane przez Kongregację Rozkrzewiania Wiary:

- Mariano Vittori (–1572), *Chaldaeae, seu Aethiopiae linguae institutiones*, Romae, Sac. Congregationis de Propaganda Fide, 1630,
- Giovanni Francesco da Roma (–1646), *Breve relatione del successo della missione*, Roma, Sacra Congregazione de Propaganda Fide, 1648,
- Antonio do Couto S.I. (1589–1641), *Gentilis Angollae fidei mysteriis*, Romae, S. Congreg. de Propaganda Fide, 1661,
- Jacobus Wemmers (1598–1646), *Lexicon Aethiopicum*, Romae, Sac. Congreg. de Propaganda Fide, 1638,
- Sacra Congregatio de Propaganda Fide, *Biblia sacra Arabica*, Romae, Sacrae Congregat. de Propaganda Fide, 1671,
- Giovanni Cristoforo Amaduzzi, sac. (1740–1792), *Alphabetum Aethiopicum sive Gheez et Amhharicum*, Romae, Sac. Congreg. de Prop. Fide, 1789.

Różnego rodzaju trudności: geograficzne (zabójczy klimat), polityczne (dominacja islamu na północy kontynentu, rywalizacja mocarstw europejskich), ekonomiczne i kulturowe (handel niewolnikami i mentalność rasistowska), złożyły się na zakończenie tej fazy ewangelizacji w XVIII w. likwidacją prawie wszystkich misji w regionach na południe od Sahary²⁴.

Trzeci etap misji afrykańskich

Trzecia faza systematycznej ewangelizacji Afryki przypada na XIX w. z chwilą większego zainteresowania się Czarnym Lądem na skutek odkryć geograficznych wielkich podróżników i badaczy, zwłaszcza Livingstone’a i Stanleya, którzy przecierali nowe szlaki. Często drogi misjonarzy krzyżowały się z drogami odkrywców europejskich, tureckich i arabskich, z marszrutami wojsk mocarstw

²⁴ M. A. Rostkowski, *Wystawa ze zbiorów...*, s. 15.

kolonialnych i szlakami handlarzy niewolników. To przyczyniło się do tego, że w Europie rozwijał się ruch misyjny i oczy wielu zwracały się na Czarny Kontynent. Praca misjonarzy była bardzo trudna, a prymitywne warunki bytowe, klimat, choroby tropikalne i brak leków dziesiątkowały głosicieli Słowa Bożego. Obowiązek głoszenia zbawienia w Jezusie Chrystusie „najbardziej opuszczonym w świecie ludzimi” przyczynił się do powstania nowych zgromadzeń zakonnych o charakterze typowo misyjnym. Obok jezuitów, franciszkanów, dominikanów, kapucynów, augustynianów czy karmelitów na terenach misyjnych pojawili się duchacze, ojcowie biali, spirytyni, Misjonarze Afryki z Lyonu, kombonianie, misjonarze Mill Hill, oblaci Maryi Niepokalanej, werbiści²⁵.

Opisy pracy misyjnej, bogate w szczegóły geograficzne, etnograficzne i antropologiczne stanowią ważne dokumenty tego okresu historii misji afrykańskich. Przykładem były eksponowane pozycje:

- Giovanni Beltrame F.S.C.I. (1824–1906), *Di un viaggio sul fiume Bianco nell’Africa centrale: lettera di don Giovanni Beltrame missionario apostolico*, Verona : Vicentini e Franchini, 1861,
- Giuseppe Sapeto (1811–1895), *Viaggio e missione cattolica fra i Mensâ i Bogos e gli Habab: con un cenno geografico e storico dell’Abissinia*, Roma: S. Congregazione di Propaganda Fide, 1857.

Na szczególną uwagę zasługuje rękopis z 1924 r. autorstwa bp. Jeana Simona, wikariusza apostolskiego Wikariatu Rzeki Orange w Afryce Południowej, przygotowany na Wystawę Misyjną w Watykanie z okazji Roku Świętego 1925. Obok dokładnego i pięknego manuskryptu, opisującego historię misji, można w nim podziwiać 22 akwarele z życia codziennego zawierające elementy bogatej fauny i flory afrykańskiej:

- Jean Simon vesc. di Taumacos, *Souvenirs d’Afrique: 1882–1911*, [S.l.]: [s.n.], 1924.

Duże zasługi dla misji w Afryce Wschodniej i Centralnej położyli kombonianie, założeni w 1867 r. przez św. Daniela Comboniego, włoskiego misjonarza i wikariusza apostolskiego Afryki Centralnej. W 1864 r. podczas modlitwy u grobu św. Piotra zrodził się jego plan odnowy Afryki przez Afrykanów. W 1872 r. został mianowany prowikariuszem apostolskim Centralnej Afryki, czyli dla terytorium od Egiptu po Zimbabwe i od Morza Czerwonego po Mali)²⁶. Walczył o zniesienie niewolnictwa i wielu z niewolników wykupionych przez kombonianów zostało później misjonarzami.

Zaprezentowano następujące dzieła Daniela Comboniego:

- Daniel Comboni (1831–1881), *Piano per la rigenerazione dell’Africa proposto da d. Daniele Comboni, missionario apostolico dell’Africa centrale*, Roma: S. C. de Propaganda Fide, 1867,

²⁵ Tamże, s. 17. O zgromadzeniach misyjnych zob. R. H. Bliese, H. Rzepkowski, *Missionary Societies*, w: *Dictionary of Mission. Theology, History Perspectives*, red. K. Müller, T. Sundermeier, S. Bevans, R. H. Bliese, Maryknoll New York 1997, s. 321-325; F. Jabłoński, *Recepcja idei misyjnej w Polsce po Soborze Watykańskim II*, Kraków 2003, s. 295-327.

²⁶ M. R. Nikkel, *Comboni Anthony Daniel (1831-1881)*, w: *Bibliographical Dictionary of Christian Missions*, red. G. H. Anderson, Macmillan New York 1998, s. 146-147. Zob. też P. Chiochetta, *Daniel Comboni: Papers for the Evangelisation of Africa*, Roma 1982.

- Daniel Comboni (1831–1881), *Veronen.: beatificationis et canonizationis servi Dei Danielis Comboni episcopi titularis Claudiopolitan., vicarii apostolici Africae centralis, fundatoris Instituti Veronensis pro Missionibus ad Afros (MCCJ) et Piarum Matrum Nigritiae (1831-1881): positio super virtutibus ex officio concinnata*, Romae: [s.n.], 1988.

Charles Martial Allemande Lavigerie (1825–1892) zamianowany arcybiskupem Algierii, założył w 1868 r. Misjonarzy NMP Afryki, zwanych potocznie Ojcami Białymi i rok później Białe Siostry w celu pracy wśród ludności mużułmańskiej i ewangelizacji Afryki Północnej. Podkreślał konieczność znajomości języka lokalnego i dogłębnego katechumenatu poprzedzającego chrzest. Skupił swą uwagę zwłaszcza na Afryce Centralnej (misja w Bugandzie)²⁷.

Jego publikacje:

- Charles Martial Lavigerie card. (1825–1892), *Lettre de son éminence le cardinal Lavigerie à tous les volontaires qui se sont proposés à l'oeuvre antiesclavagiste de France sur l'association des frères armés ou pionniers du Sahara*, Paris: Procure des Missions d'Afrique: Bureaux de l'Ouvre antiesclavagiste; Alger, 1891,
- Charles Martial Lavigerie card. (1825–1892), *Conférence sur l'esclavage africain faite à Rome dans l'église du «Gesù» par son éminence le cardinal Lavigerie*, Alger: A. Jourdan, 1890.

Guglielmo Lorenzo Massaja (1809–1889), członek zakonu kapucynów, wikariusz apostolski w północnej Etiopii, gdzie wśród ludu Galla spędził 35 lat, nie tylko przygotował pierwszy katechizm w ich rodzimym języku, ale również pomagał w walce z ospą i wspierał wyprawy naukowe. Został doradcą władcy Etiopii Menehlika, króla Szoa i uważany jest za założyciela aktualnej stolicy kraju, Addis Abeba. Wydalony z kraju przez cesarza Johannaesa w 1879 r. w ramach antyzachodnich represji. Stał się narodowym bohaterem Włoch. Swoje wspomnienia opublikował w 12 tomach *I miei trentacinque anni di missione nell'Alta Etiopia (1885–1895)*²⁸. Po powrocie do Włoch został mianowany arcybiskupem i kardynałem. Ostatnie lata życia przeżył w skrajnym ubóstwie na znak solidarności z ubogimi Afrykanami.

Książki jego autorstwa zaprezentowane na wystawie:

- Guglielmo Massaia card. (1809–1889), *I miei trentacinque anni di missione nell'Alta Etiopia*, Roma: Tipografia Poliglotta di Propaganda Fide; Milano: Tipografia S. Giuseppe, 1885–1893,
- Guglielmo Massaia card. (1809–1889), *In Abissinia e fra i galla: dalle memorie del cardinal Massaja*, [Firenze]: Associazione nazionale per soccorrere i missionari cattolici italiani, 1895.

Bardzo ważną rolę w dziele ewangelizacji odegrało przygotowanie podstawowych tekstów w językach rodzimych. Powstawały i rozwijały się liczne wydawnictwa misyjne zajmujące się publikowaniem katechizmów i tłumaczeniem Pisma św. na języki afrykańskie. Szczególne zasługi na tym polu położyła Polka bł. Maria Teresa Ledóchowska (1863–1922). Zakres działalności Marii Teresy był imponujący: prowadziła zbiórki pieniędzy na wykup niewolników, walczyła

²⁷ F. Renault, *Cardinal Lavigerie: Churchman, Prophet, and Missionary*, Roma 1994. Zob. też K.J. Rivinius, *Kardinal Charles-Martial-Allemand Lavigerie: Afrikamissionar und Ordensgründer (1825-1892)*, Die Anregung 49 (1997), 4, s. 164-167.

²⁸ A. Hastings, *Guglielmo Massaja (1809-1889)*, w: *Biographical Dictionary of Christian Missions*, red. G.H. Anderson, Macmillan New York 1998, s. 439.

o równouprawnienie Afrykanów, organizowała pomoc materialną dla misjonarzy i biednych na Czarnym Łądzie. Zainicjowała również nowoczesny apostołat ewangelizacyjny poprzez media i założyła wydawnictwo Świętego Piotra Klawera. W 1889 r. rozpoczęła wydawanie „Echa z Afryki” – misyjnego miesięcznika, najpierw po niemiecku, później po polsku (1893) i w innych językach. Organizowała spotkania, odczyty i komitety propagujące wiedzę o Afryce i przeciwstawiające się niewolnictwu²⁹. Przez swą aktywność otrzymała tytuł „Matki Afryki”.

Przykłady publikacji dzieł Marii Teresy Ledóchowskiej i Sodalicji św. Piotra Klawera:

- Maria Teresia Ledóchowska (1863–1922), *Marencina hrdlicka*, Prazo: Drużyny sv. Petra Klavera, 1916,
- Maria Teresia Ledóchowska (1863–1922), *Christmas eve: drama in three acts*, Rome: Sodality of St. Peter Claver, stampa 1914,
- Maria Teresia Ledóchowska (1863–1922), *Spotkanie moje z kardynałem Lavigerie*, Kraków: Nakładem Sodalicyi ś. Piotra Klawera, 1909,
- Rwanda (vicariato apostolico), *Bibliya Gatolika yanditswe mu runyarwanda*, Rome: Sodalité de St. Pierre Claver, 1927,
- Joseph Martin Sutter sac., *Alla féé kitabu: catéchisme de la doctrine chrétienne français-oso*, Rome: Sodalité de St. Pierre Claver, 1922,
- *Katekismus kichaga*, Salzburg: St. Petrus Claver-Sodalität für die afrikanischen Missionen, 1907.

Ze względu na obecność honorowego gościa: metropolity Lusaki w Zambii – abp. Telesfora Mpundu, przygotowano także kilka eksponatów związanych z historią ewangelizacji Zambii³⁰:

- *Catalogus missionis Zambesensis Societatis Jesu: ineunte anno MDCCCLXXXI*, Roehampton: ex tip. Manresana, 1881,
- Alfred Weld S.I. (1823–1890), *La nuova missione dello Zambese*, Firenze: L. Manuelli, 1880.

Trzeci etap ewangelizacji Afryki trwa nadal, przynosi wiele sukcesów, a powstające młode, afrykańskie Kościoły rodzime wzrastają dzięki ujednoczonym metodom głoszenia Ewangelii. Kładzie się nacisk na rozwój człowieka, promowanie języków miejscowych, tłumaczenie katechizmów i Pisma św., na walkę z analfabetyzmem, rozwój szkolnictwa, dzieł dobroczyńnych, formację katechistów i tworzenie seminariów. Wspaniałym świadectwem chwalebnych dokonań współczesnej ewangelizacji Czarnego Kontynentu są święci, których Afryka dała

²⁹ J. Górski, *Ledóchowska Maria Teresa (1863-1922)*, w: *Bibliographical Dictionary of Christian Missions*, red. G. H. Anderson, New York 1998, s. 390. Zob. też M. T. Walzer, *Two Open Hands Ready to Give. The Life and Work of Blessed Mary Theresa Ledochowska*, Saint Paul MN 1978; M. Winowska, *Go out to the whole world... The call of Mary Theresa Ledóchowska*, Rome 1992. Bł. Maria Teresa jest także patronką Stowarzyszenia Misjologów Polskich - organizatora wystawy. O rozwoju dzieła Sióstr Misjonarek św. Piotra Klawera zob. M. Giertych, *A Shared Vision, a Shared Mission. The Shaping of a Community. The Development of the Missionary Sisters of St. Peter Claver from an association of committed lay people to a Religious Community*, Rome 1994.

³⁰ Początki misji chrześcijańskiej w Zambii opisane zostały w opracowaniu biskupa Jeana-Marie Ogeza, *Where it all began...*, Roma 1991.

Kościółowi powszechnemu: Joséphine Bakhita³¹, Charles de Foucauld, Victoire Rasoamanarivo czy Isidore Bakanja³².

Dodatkową atrakcją i zarazem ilustracją powolnego poznawania, a często wręcz nieznamości, wewnątrz kontynentu afrykańskiego były prezentowane 3 mapy Afryki. Najcenniejszą była mapa autorstwa Willema Janszoon Blaeua, zwanego też Blaeuw (1571–1638). Ten holenderski kartograf, uczeń astronoma Tycho Brahe, autor wielu map, atlasów, globusów, w 1629 r. rozpoczął wydawanie pierwszego atlasu świata (*Theatrum Orbis Terrarum* znanego też jako *Atlas Major*). Założył kartograficzną oficynę w Amsterdamie. Jego mapy wciąż są cennym i rzadkim przedmiotem aukcji kolekcjonerskich³³.

- Willelm Janszoon Blaeu (1571–1638), *Totius Africae nova et exacta tabula*, Roma, Giacomo Rossi, 1679,
- William Guthrie (1708–1770), *Nuova geografia universale antica e moderna*, Roma: Vincenzo Poglioli, 1802-1803,
- *Carte général de l'Afrique d'après les dernières découvertes*, Paris: Andrievau Goujon, 1854.

Szczególną ciekawostką i przykładem potęgi oddziaływania książki może być historia niewielkiego dzieła zaprezentowanego podczas wystawy:

- Johannes Leo (ca. 1485 – ca. 1554), *De totius Africae descriptione, libri. IX.*, Antverpiae: apud Ioan. Latium, 1556.

Autor tej pozycji – Leo Africanus, znany także jako Giovanni Leone, w rzeczywistości nazywał się Al-Hassan ibn Muhammed al-Wazzan al-Zaiyati. Był podróżnikiem i dyplomatą arabskim podróżującym po Afryce, Europie i Azji. Urodzony ok. 1485 r. w Grenadzie. Po zdobyciu mauretańskiej Grenady przez Hiszpanów w 1492 r. jego rodzina zbiegła do Fezu w Maroku, gdzie kształcił się na miejscowym uniwersytecie i zdobył wykształcenie prawnicze. Około roku 1507 wstąpił do służby dyplomatycznej na dworze sułtana Maroka, podejmując liczne podróże po krajach Bliskiego Wschodu i Azji Środkowej. Zgodnie z jego własnymi zapiskami dotarł do stolicy Armenii. W latach 1512–1514 odbył kilka wypraw do Timbuktu nad rzeką Niger na obszarze dzisiejszego państwa Mali. W czasie jednej z tych wypraw dotarł do Egiptu, odwiedzając brzegi jeziora Czad, pokonując tym samym prawie cały kontynent afrykański z zachodu na wschód. W roku 1518, podczas powrotu z podróży dyplomatycznej do Konstantynopola, stolicy imperium otomańskiego, został wzięty do niewoli przez sycylijskich piratów. Wykupiony przez papieża Leona X, który zdawszy sobie sprawę, że ma do czynienia z uczonym i dyplomatą, obdarzył go wolnością, ale zatrzymał na swoim dworze. Afrykańczyk pozostał w Watykanie, gdzie szybko nauczył się włoskiego, łaciny i poznał podstawy chrześcijaństwa. W roku 1520 przyjął chrzest w bazylice św. Piotra z rąk samego papieża, który nadał mu swe imię. Odtąd Leo występował jako Giovanne Leone de Medicis, choć nazywano go Leo Africanus. Przez następne dziewięć lat nauczał arabskiego w Rzymie.

W 1526 r. wydał książkę *Descriptione dell' Africa et delle cose notabili che quivi sono*, wkrótce przetłumaczoną na kilka języków europejskich jako *Cosmographia Dell' Africa*. W roku 1559 jego relacja z podróży do Timbuktu obiegła całą Europę. W Anglii i we Francji ze względu na zawarte w niej opisy, uznano to

³¹ Historię błogosławionej Józefiny Bakhity zob. w: M. L. Dagnino, *Bakhita opowiada swoją historię*, Rzym 1996.

³² M. A. Rostkowski, *Wystawa ze zbiorów...*, s. 28.

³³ <http://www.worldviewmaps.com/fresh/cartographers-results.aspx?ci=40> [dostęp: 25.06.2009].

pustynne miasto za centrum afrykańskich bogactw, co legło u podstaw inicjowania licznych wypraw odkrywczych przez Saharę w odległej przyszłości³⁴.

To między innymi lektura jego wypraw przyczyniła się do powstania Towarzystwa Afrykańskiego, a dokładnie Towarzystwa Wspierania Badań nad Interiorom Afryki (ang. Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa, powszechnie znanego jako African Association). Założono tę organizację 9 czerwca 1788 r., jako brytyjskie stowarzyszenie zajmujące się badaniami Afryki Zachodniej. Jego głównym celem było dotarcie do miasta Timbaktu (mało znanego centrum nauk islamu w dzisiejszym Mali), a także zbadanie rzeki Niger. Także ze względu na książkę *Afrykańczyka*, francuskie Towarzystwo Geograficzne w Paryżu wyznaczyło nagrodę w wysokości 10 tysięcy franków dla śmiałka, który dotrze do Timbaktu i powróci do Europy z opisem legendarnej stolicy pustyni³⁵.

Zadania tego podjął się René-Auguste Caillié (1799–1838), francuski podróżnik i odkrywca, badacz Zachodniej Afryki. Udając egipskiego podróżnika wracającego z Europy do domu dotarł w kwietniu – na pokładzie wielkiej łodzi handlowej – do Kabary, portowego przedmieścia Timbaktu. Widok Timbaktu, miasta, które Leo Africanus opisywał w XVI w. jako bajecznie bogatą metropolię, rozczarował Caillié'go swym ubóstwem. Podróżnik spędził tam zaledwie kilka tygodni, dowiadując się przy okazji, że przed nim przebywał w tym miejscu szkocki podróżnik Alexander Gordon Laing, zamordowany przez własnych przewodników niedaleko Timbaktu. 4 maja 1828 r. Caillié opuścił miasto, by wraz z karawaną niewolniczą dotrzeć przez Saharę do Tangeru, a stamtąd do Francji. Caillié otrzymał nagrodę Towarzystwa Geograficznego, a wkrótce także order Legii Honorowej. Wielu badaczy – zwłaszcza brytyjskich – powątpiewało w jego informacje na temat Timbaktu. Rozwiął te wątpliwości dopiero niemiecki podróżnik Heinrich Barth, który w 1850 w pełni potwierdził relację Caillié'go³⁶.

Dodatkową atrakcją wystawy było kilkanaście afrykańskich rzeźb, które zostały podarowane Janowi Pawłowi II lub Benedyktowi XVI przez przywódców państw afrykańskich (Gabonu, Beninu, Konga, Kamerunu, Ugandy, Kenii, Gwinei). Wystawa mogła zainteresować nie tylko misjologów, ale też językoznawców, historyków, geografów, antropologów, teologów, bibliotekoznawców, archiwistów, podróżników i innych. Przez dwa tygodnie ekspozycję nawiedziło ponad 1000 osób. Bez wątpienia stanowiła okazję do spotkania z niemymi świadkami – starodrukami i mapami – podejmowanego wysiłku zapisania i opracowania doświadczenia różnorodności świata. Wysiłek ten dotyczył zarówno Europy jak i Afryki, przynosząc obydwu stronom tego międzykulturowego dialogu konkretne owoce. Co potwierdziło przekonanie, że każde spotkanie ubogaca.

³⁴ *Encyclopedia of Exploration*, red. C. Waldman, A. Wexler, New York 2004. Zob. też <http://www.leoaffricanus.com/index.html> [dostęp: 26.06.2009]; D. Westermann, *Geschichte Afrikas. Staatenbildungen. Südlich der Sahara*, Köln 1952, s. 56.

³⁵ O roli i randze Timbaktu zob. M. Tymowski, *Państwa Afryki przedkolonialnej*, Wrocław 1999, aneks nr 34.

³⁶ Zob. T. Büttner, *Geschichte Afrikas. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, t. 1, Berlin 1976, s. 193.